

E.E.QARAGÖZOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**e-mail: e.qaragozova.bsu@gmail.com***AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu**

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 31)

**YUSİF SƏMƏDOĞLUNUN ROMANLARINDA
ARXETİPİK MƏQAMLAR***Açar sözlər: arxetip, əlyazma, su, roman, Azərbaycan ədəbiyyatı.**Ключевые слова: архетипы, рукопись, вода, роман, азербайджанская литература.**Key words: archetypes, manuscript, water, novel, Azerbaijani literature.*

Arxetiplər müxtəlif xalqların mədəniyyətində, ədəbiyyatında fərqli şəkildə təzahür edir. Çünki, hər xalqın özünəməxsus tarixi, mifologiyası, mentaliteti ümumi bir obrazın fərqli variantının meydana çıxmasına şərait yaradır. Arxetiplər öz kökləri etibarlı ilə mifoloji motivlərlə eynilik təşkil edir. Belə ki, həm mifoloji, həm də arxetip obraz bəşəriyyətin ilkin təsəvvürlərinin inikasıdır. Arxetiplər nəzəriyyəsinə daha yaxşı izah etmək üçün mifologiyaya dair fikirlərə də nəzər salmaq lazımdır.

Elmdə mifə və mifologiyaya müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bir sıra alimlərin fikrincə mif qədim insanların uydurmalarıdır. Onlar bildirirlər ki, miflərin tədqiqi zamanı onların gerçəkliklə əlaqəsi olduğunu fikirləşmək düzgün deyil. Miflər bəşəriyyətin uşaqlıq çağında meydana gəlmişdir və uşaq təfəkkürünə uyğundur. Digər alimlər isə miflərə əks mövqedən yanaşaraq bunların uydurma olmadığını, hər mifin, mifoloji motivin əsasında həqiqətən yaşanmış olayların durduğunu qeyd edirlər.

Qədim zamanlardan bəri bir çox tədqiqatçılar miflərin izahı ilə məşğul olmuşlar. Onlar mifin mənasını açmağa, mifik qəhrəmanların və hadisələrin şərti işarələr, simvollar olduğunu sübut etməyə çalışmışlar. Mifləri izah etməyə çalışan qədim yunan filosofları mifi həqiqətə uyğun və etibarlı mənbə saymırdılar. Onlar hesab edirdilər ki, miflər hər hansı konkret müəllif tərəfindən müəyyən məqsədlə uydurulmuşdur.

Ədəbiyyatda mifik-arxetipik süjetlərdən istifadə antik dövrdən başlanır. Antik yunan şairləri və dramaturqlarının əsərlərinin əsasını bu cür süjetlər təşkil edir. Homerin “İliada” və “Odyssey”, Hesiodun “Teoqoniya”, Esxilın “Zəncirlənmiş Prometey”, “Oresteya”, Sofoklun “Çar Edip”, “Edip Kolonda”, “Antiqona”, Evripidin “Alkesta”, “İfigeniya Avlıddə”, “Andromaxa” əsərləri buna ən gözəl nümunədir. Daha sonralar renessans dövründə yenidən arxetipik süjetlərə maraq yaranır.

Azərbaycan ədəbiyyatında arxetipik süjetlərdən istifadənin tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, bu ənənə qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Belə ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə” sində müxtəlif mif, nağıl və rəvayətlərin motivlərindən istifadə etmişdir. “Yeddi gözəl” poemasında gözəllərin danışdıqları nağıllar, eləcə də poemanın personajları, “İsgəndərnamə” poemasında Makedoniyalı İsgəndər və Xızır haqqında rəvayətlərdən istifadə edilməsi buna misal ola bilər. Şah İsmayıl Xətəinin “Dəhnamə” poemasında, Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində də arxetipik süjetlərdən və obrazlardan istifadə edilmişdir. Sufizm və hürufizm fəlsəfəsinə əsaslanan klassik Azərbaycan şairləri öz əsərlərində “Qurani- Kərim” də olan dini arxetiplərdən faydalanırdılar. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında H.Cavidin “İblis”, M.Süleymanlının “Köç”, “Yel Əhmədin bəyliyi”, “Şeytan”, Y.Səmədoğlunun “Qətl günü”, XXI əsrdə isə K.Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi”, “Yarımqıç əlyazma”, A.Talıbzadənin “Kəpənək modeli-102”, İ.Fəhminin “Qarğa yuvası”, Ü.Heydərovanın “Noutbuk”, G.Anarqızının “Altıncı”, Z.Quluzadənin “Kəpənəkdoğan” və b. əsərlərdə bu ənənə davam etdirilmişdir.

Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında öz üslubu, məzmunu, mifik-fəlsəfi siqləti ilə seçilən əsərlərdəndir. Əsər haqqında ilk resenziyanın müəllifi Anarın yazdığı kimi ““Qətl günü” müasir ədəbiyyatımızın həqiqət günüdür”. “Qətl günü” əsərini başdan-başa simvolik, metaforik və mifik anlayışlardan hörülmüş bir çəlgə bənzətsək yəqin ki, səhv etmərik. Əsərdə mifik anlayışlar, elementlər, süjetlər, obrazlar məharətlə bir-biri ilə əlaqələndirilir. “Burada folklor ənənəsi özünü nəqlətmənin intonasiyasında, atalar sözləri və məsəllərdən müntəzəm istifadədə göstərir. Romanın folklor nəfəsini təbiətin böyük qüvvələrinin [dondurucu soyuq, dəhşətli əsən külək, sönən ulduzlar] tamamlayır. Burada əsas simvolik mənanı azərbaycanlıların qədim inanclarında insan vicdanının mücəssəməsi olan külək obrazı təcəssüm etdirir” (6, 109).

“Əlyazma»lar çox zaman elmi ədəbiyyatda manuskript termini ilə ifadə olunur. Manuskript [latınca “əlyazma” deməkdir] kitabın ilk forması olmuşdur. Romalılarda iki növ “əlyazma” mövcud olmuşdur: lülə halında bükülmüş-volnmina və dördbucaqlı şəkildə hər iki üzünü yazılan - codices. Herkulanumada aşkar olunan freskalarda əllərində lülə şəkildə bükülmüş “əlyazma” oxuyan insanlar təsvir olunmuşdur (7). Qədim dövrlərdən “əlyazma”lar qiymətli sərvət hesab olunurdu. “Əlyazma”nı müvəqqəti oxumaq üçün götürən şəxs onun əvəzində dəyərli bir əşyanı girov qoymalı idi. Hətta sələmçilər də “əlyazma”ları həvəslə girov kimi qəbul edirdilər.

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında rast gəlinən maraqlı arxetiplərdən biri də “əlyazma” arxetipidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu arxetip XX əsr ədəbiyyatında da özünəməxsus şəkildə təzahür etmişdir. Rus ədəbiyyatında M. Bulqakovun yaratdığı və müəyyən məqamlarda Hötenin “Faust”u ilə səsləşən “Master və Marqarita” romanında da əsas obrazlardan biri “əlyazma”dır. Romanın qəhrəmanı Master dövrün təzyiqləri və şəxsi problemləri fonunda yazdığı romanın “əlyazma”sını yandırır. Lakin Volland (İblis) yandırdığını sandığı “əlyazma”nı ona qaytararaq deyir: “Sən bilmirsənmi ki, «əlyazma»lar yanmır?” Romanın bu hissəsi müəyyən qədər avtobioqrafik xarakter daşıyır. Belə ki, Bulqakov da “Master və Marqarita” romanının ilkin “əlyazma” nüsxəsini Sovet hakimiyyətinin mənfi münasibəti səbəbiylə yandırmışdı. Y. Səmədoğlunun “Qətl günü” əsərində də itmiş “əlyazma” obrazı təsvir olunmuşdur. Əsərdə təsvir olunan 3 zaman kəsiyindən biri məhz əsərdəki hadisələri əks etdirir. Şah Qacar dövrünü əks etdirən əsər müəllifi 30-cu illərin repressiyasına məruz qalır. Bunu öncədən hiss edən müəllif əsəri qonşularından birinə verir. Lakin özündən və həmin qonşudan başqa heç kəs bunu bilmir. Beləliklə əsər itir. İllər sonra onun ruhi xəstə olan qızı Səlimə xanım “əlyazma”nı axtarıb tapır.

Azərbaycan ədəbiyyatında Yusif Səmədoğlunun “Deyilənlər gəldi başa” əsərində hal anasının obrazı yaradılmışdır. Azərbaycan mifologiyasında su ilə bağlı varlıqlardan biri də hal anasıdır. Bu mifoloji obraz başqa türk xalqlarında Albasi, Alması, Jalbastı və b. variantlarda tanınır. Tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycanda onun ilk izləri hələ Elam dövründən (b. e. ə. IV – III minilliklər) bəllidir. Sonralar İber – Qafqaz və Hind – Avropa dilli bir sıra qonşu xalqların da mifologiyasına da keçmişdir. Məlumdur ki, xalq inanclarında halın kişi xeylağından qorxduğu bildirilir. Məhz buna görə də çox zaman zahı qadının başına kişi papağı qoyurlar. Hal niyə kişi xeylağından qorxur? Bunu Hənəfi Zeynallının halın təsvirinə əsasən gəldiyi qənaət izah edir. Məlumdur ki, adətən halı belə təsvir edirlər: saçları sarı, dağınıq, başı iri, burnu iri, boyu uca, döşləri böyük olduğundan çiyinə atır, paltarları ağ olur, boynundan iri muncuq asır. H. Zeynallının fikrincə, halın bu cür təsviri onun amazonkalarla bağlı olduğunu göstərir (1, 18). M. Seyidov isə “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən” əsərində Hal (Al) arvadını türkdilli qitanların mifologiyasındakı Qırmızı qadınla müqayisə edərək onların eyniköklü obraz olub günəşlə bağlılığı qənaətinə gəlmişdir. Y. Səmədoğlunun əsərində hal arvadının bütün spesifik keyfiyyətləri qabarıq verilmiş, hətta, onun insanları idarə etdiyi, haqq divanına çəkdiyi göstərilmişdir. “Hal arvadının cəzası belədir: kimi ki, dünyadan vaxtsız aparıb qara torpaq altındakı Sarı hamama gətirir, qiyamət gününə qədər, göydəki günəşin son

qızmar zərrəsinin soyuyub buza dönəcəyi ana qədər, bütün kainatın işığı çözülib sönənə qədər o bəndənin yaddaşını, xatirələrini yoxa çıxardıb xırda-xırda gümüş mücrülərə yığır, gecə-gündüz torpaq altından qalxan atəşlərin ətrafında saxlayır” (3, 58). Slavyan mifologiyasında su o biri dünyaya açılan qapıdır. “Bir çox etrusk sarkofaqlarında və qəbir abidələrində suyun təsvirinə rast gəlinir. Bu obrazın şifrəsinin açılmasında bizə dənizi “o biri dünyanın”, “başqa aləmin”, axar suyu isə “hərəkət edən zamanın”simvolu hesab edən slavyan ənənələri ilə qarşılaşdırma kömək edə bilər” (5, 32). Homerin “Odiseya” əsərində o biri dünyaya – Aidin hökmrən olduğu ölümlər aləminə açılan qapı iki çayın birləşdiyi yerdə yerləşir:

“Orda Kotsit Pirifleqeton çayı ilə Axeronta
Axıb gedir; Axerontsa bir qoludur Stiks çayın.
Bu iki çay bir qayanın lap yanında birləşirlər.
Sözlərimi yaxşı eşit: həmin yerə çatan kimi
Bir çala qaz, - düz bir dirsək olsun eni və uzununu.
Ölənların ehsanına orda içki carla yerə:
Birisi bal, biri baldan şirin şərab, biri də su;
Əvvəlcədən hər üçünə arpa unu qatarsan sən.
Ölənələrə sonra rəhmət oxuyaraq vəd elə ki,
İtakaya çatan kimi balaverməz inək kəsib
Yandıracaq və tonqala çox nəzirlər atacaqsan.
Sürüdəki ən qiymətli, qara rəngli bir qoyunu
Tiresinin şərəfinə dərhal qurban kəsəcəksən.
Ölənların pak nəslinə xeyir-dua verdinmi sən,
Qara qoçla qoyunun kəs başlarını o çalada.
Erebə tut yönlərini kəsəndə o heyvanları,
Özün isə Okeana tərəf çevir üzünü sən.
Onda baxıb görəcəksən ruhlar gəlir axın-axın” (2,143-144).

Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” əsərində də ruhlar o biri dünyaya gələnləri qurumuş çay vadisində qarşılayırlar:

“Zülfüqar kişi soruşdu:

-Ayə, bu Kürün suyu hanı?

Sarıca oğlu Məhəmməd güldü:

-Nə su, evin yıxılmasın, sumu qalar indiyə?.. Tez ol, yubanma, mənzilimiz uzaqdır...

Qan çanağında beşatılanı Sarıca oğlu Məhəmmədin qarnına boşaltmışdı: indi həmin yerdə dəyirmi deşik vardı və bu deşiyin içi torpaqla dolu idi. Zülfüqar kişi köksünü ötürüb yazıq-yazıq soruşdu:

-Ağrıdırmı?

-Ayə, indiyə ağrımı qalar?” (3, 62).

Yusif Səmədoğlunun yaradıcılığı kəmiyyətcə az olsa da, keyfiyyətcə yüksəkdir. Bu yaradıcılığı nağıllarımızda tez-tez işlənən “vəzndə yüngül, qiymətdə ağır” kəlamı ilə səciyyələndirmək yerinə düşərdi. Yusif Səmədoğlu XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus üsluba malik yazar, orijinal əsərlər və obrazlar yaradıcısıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan xalq nağılları. 5 cildə, Bakı: Şərq – Qərb. 2005. – 5 cild.
2. Odiseya. Bakı: Azərnəşr, 1977. 369 s. – 22
3. Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı : Şərq-Qərb, 2005. 320 s. – 4 cild.
4. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989. 496 s.
5. Гаврилов Д.А, Наговицын А.Е. Боги славян. Язычество. Традиция. – М.: Рефл-Бук, 2002. 464 с. – 79

6. Мусаева Б. Сравнительный аспект изучения фольклорных мотивов в современной тюркоязычной литературе [на материале прозы Чингиза Айтматова и Юсифа Самедоглу]. //Müqayisəli ədəbiyyat. I Beynəlxalq elmi konfrans. 29-31 oktyabr, Bakı, "Kitab aləmi" 2004. – 92s.

7. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/127489 - 146s.

Э.Э.Гарагозова

Архетипические мотивы в романах Юсифа Самедоглу

Резюме

Юсиф Самедоглу – писатель с уникальным стилем в азербайджанской литературе XX века, создатель оригинальных произведений и образов. Произведение Юсифа Самедоглу «День казни» является одним из произведений, выделяющихся в азербайджанской литературе своим стилем, содержанием, мифологически-философским тоном. В произведении искусно соединены друг с другом мифические понятия, элементы, сюжеты, образы. Образ утраченной «рукописи» описан в произведении Ю. Самедоглу «День казни». Один из 3-х временных периодов, описанных в произведении, отражает события в произведении. В азербайджанской литературе произведение Юсифа Самедоглу «Что было сказано, то и случилось» создало образ «ал анасы». В произведении Ю. Самедоглу выделены все специфические качества этого персонажа, и даже показано, что она управляет людьми и тащит их к престолу справедливости.

E.E.Garagozova

Archetypical motives in the novels of Yusif Samedoghlu

Summary

Yusif Samadoghlu is a writer with a unique style in 20th century Azerbaijani literature, creator of original works and images. Yusif Samadoghlu's work "The Day of Murder" is one of the works that stands out in Azerbaijani literature for its style, content, and mythical-philosophical tone. In the novel mythical concepts, elements, plots, images are skillfully connected with each other. The image of a lost "manuscript" is described in Y. Samadoghlu's work "The Day of Murder". One of the 3 time periods described in the work reflects the events in the work. In the Azerbaijani literature, Yusif Samadoghlu's work "What was said happened" created the image of the "hal anasi". In the work of Y. Samadoghlu, all the specific qualities of this character are brought to the fore, and it is even shown that she controls people and puts him on the throne of justice.

Rəyçi: dos. G.A.Qarayeva

Redaksiyaya daxil olub: 09.09.2022